

TAVTOLOŠKA RIMA V SLOVENSKEM PESNIŠTVU (Poskus tipološkega orisa)

Članek se ukvarja s tавтоloško rimo, kjer so rimane besede na koncu verzov enake. Najprej je popisana skupina podobnih pojavov (epifora v blankverzu, homonimna rima, morfološka rima itd.). Potem klasificira skupino pojavov, ki mejijo na tавтоloško rimo. Tавтоloške rime v ožjem pomenu besede so kasificirane v skladu s svojimi notranjimi (vrstica, kitica, beseda) in zunanji vzorci (par, refren/krog). Opisano je tudi semantično bistvo take rime (negativne rime, transformacija rimanega verza v blankverz. občutek »suspensa«, prelom z bralečvo inercijo pri dojetanju besedila).

The article deals with the problem of tautological rhyme, in which the rhyming words at the ends of the lines are the same. At first a group of similar phenomena is described (epiphora in blank verse, homonymic rhyme, morphological rhyme, etc.). Then the article classifies a group of phenomena bordering on tautological rhyme. Tautological rhymes in the proper sense of the word are classified according to their internal (line, stanza, word) and external (pair, circle, etc.) patterns. The semantic essence of this kind of rhyme is also described (negative rhymes, transformation of rhymed verse into blank verse, feeling of suspense, breaking the reader's inertia).

0 Pričujoči prispevek je nastal po zgledu na članek M. L. Gasparova,* ki obravnava isti pojav v ruskem pesništvu.

1 Tавтоlogija v širšem pomenu je ponavljanje sinonimov v okviru ene govorne enote. Tавтоlogija v ožjem pomenu, in to je ta, ki nas bo zanimal, je ponavljanje iste besede. Pri tавтоloški rimi (TR) se v pozicijah, kjer se rima pričakuje, pojavljajo(ta) iste(i) besede(i). Kolikor sam pojav rime temelji na ponavljanju glasov, je tавтоloška rima rima *par excellence*.

V pesniškem besedilu, kot je znano, ni nič naključnega. Ponavljanje istih besed na koncih vrstic ne pomeni, da je pesniku zmanjkalo ustreznih »pravih« rim, temveč da takšno sozvočje igra svojo vlogo v sistemu cele pesmi. Kakšna je lahko ta vloga, bomo videli na številnih primerih.

Preden se lotimo obravnavanja TR, moramo pregledati neke podobne oblike, ki jih pomotoma lahko dojemamo kot tавтоloške rime. Gre za neko vrsto stopnjevanja: od pojavov, ki nedvomno niso TR, bomo šli k pojavom, ki se ji približajo, ki nanjo mejijo in ki vanjo prehajajo.

2 Podobni pojavi

2.1 Če bralec naleti na iste besede na koncih vrstic v blankverzu, le-teh ne bo dojemal kot rime, ker se v blankverzu rima sploh ne pričakuje, temveč zgolj kot epifore:

Solze so meni zrasle
in kes in srd sta zrasla,
sramota ino moj'ga
miru je smrt mi zrasla.

(F. Prešeren)

V polumraku sanjajoča bitja
dretajto, plašno zroč krog sebe,
da ne ugasne večna luč nad njimi,
da ne zgrne tema se nad njimi.

(O. Župančič)

*M. L. GASPAROV, Tавтоlogičeskaja rifma. *Trudy po znakovym sistemam XVI, Tekst i kultura* (Tartu, 1983), str. 126–134.

2.2 Če se rimata dve besedi istega korena, to tudi ni TR. Bilo bi najbrž smotno imenovati tak pojav morfološka rima:

Tiho sede, s čela pot obriše,
s svojo roko pismo jim podpiše;
podpisavši – jo domov popiše.

(A. Aškerc)

2.3 Najtežje je ločiti od TR homonimno rimo, pri kateri se rimata besedi iste oblike, a različnega pomena.

Zahrula name je »nevihta s Krasa«,
kako morilen, groben dih je njen!
Uboge cvetke mojega Parnasa
vije, drobi in klesti bič leden;
oropal jih vihar je vsega krasa...

(S. Gregorčič)

V navedenem primeru se različnost pomenov dodatno poudarja z veliko začetnico. Homonimna rima je lahko tudi nikalna:

Kaj mi je boj pridobil veden?
Sem manj, kot sem bil pred, neveden?

(S. Jenko)

Pozneje bomo imeli priložnost primerjati homonimno nikalno rimo s »pravo«
nikalno.

3 Pojavi, ki se približajo TR

3.1 V rimanem verzu se včasih uporabljata dve obliki iste besede; ti dve obliki stojita na mestih, kjer naj bi bila rima. To je podobno že omenjeni morfološki rimi, vendar je bližje TR, kajti gre pravzaprav za isto besedo:

Brez krone kralja nočemo –
mi kronati te hočemo!

(A. Aškerc)

3.2 V vrsti klasičnih oblik se ob »normalni«
rimi uporablja še »dodatek«
– epifora, ki vsebuje po navadi nekaj besed in se ponavlja po rimi. K takšnim oblikam sodita gazela in triolet.

Med otroki si igrala, draga, lani, – čas hiti;
letos že vnamaš srca po Ljubljani, – čas hiti.
Koder hodiš, te mladenčiči spremljajo z očmi povsod,
satelitov trop nam zvezde kraj oznani, – čas hiti.

(F. Prešeren)

Na podoben način so zgrajene pesmi, ki sicer niso klasične verzne oblike, ampak so pod vplivom le-teh prevzele tudi neke njihove lastnosti.

Očka moj pa že je sklenil – očka moj,
da ta pust me bo oženil – očka moj;
mene pa ni nič povprašal – očka moj,
na svoj sklep se je zanašal – očka moj.

(S. Gregorčič)

Jeremija tožil je bridko pač nad Jeruzalemom,
nad nesrečo, ki pahnila rod mu v lance –

pa je ni študiral.

A poet naš, čuj, opeval bode socialno bedo;

Marksa, Engelsa, pritožbe na poslance –

vse je preštudiral.

(D. Kette)

V zadnjem primeru je sicer morfološka rima, ampak samo na koncu pesmi, drugod Kette uporablja iste besede – »pa je ni študiral«.

3.3 V zloženi rimi se tudi ponavljata dve isti besedi na koncih vrstic, vendar osnovno rimovno obtežitev prevzemata besedi, ki sta pred njima. Torej, v rimi sodelujejo štiri besede namesto dveh ali celo še več:

pred kočijo konjiča, hej, vrana mi dva
ko ptiča brza nad poljanami dva
letita proti hiši gozdarski.

(D. Kette)

4 Pojavi, ki mejijo na TR

4.1 V zloženi rimi je ključna beseda lahko na samem začetku vrstice, tako da se pravzaprav rimata začetka vrstic, ne pa konca; kar sledi, je že na meji tavitološke rime. Tak pojav bi lahko pogojno imenovali »zložena rima z velikim naklonom na levo«:

»Z mladim letom pride
cvetje, kakor lani,
jaz pa vam prinesem
petje, kakor lani.«

(S. Jenko)

4.2 V Kocbekovi pesmi Mavrica zadnja rima trivrstične kitice postaja prva rima naslednje kitice pri splošni shemi AXA. Celotna pesem temelji na eni sami rimi, vsaka rimajoča se beseda pa se ponovi dvakrat. Zelo podobno strukturo najdemo tudi pri Murnu (Pesem).

Mislil sem si, mesečina,
ko pa sem se zganil,
sem vedel, tišina.

Mislil sem si, tišina,
ko pa sem odprl oči,
sem vedel, temina.

(E. Kocbek)

5 Pojavi, ki prehajajo v TR

5.1 Nekaj, kar iz območja morfološke rime prehaja v območje TR, je rimanje iste besede v različnih, vendarle glasovno podobnih sklonih:

Nič o politiki,
ker od politike
glava boli.

(S. Jenko)

5.2 V štirivrstičnih kiticah se zelo pogosto rimajo samo sode vrstice. Če se iste besede nenadoma pojavljajo na koncih lihih vrstic, kjer se rima sicer ne pričakuje, je to korak k TR kot v Kettejevi pesmi s splošno shemo xbbx:

In pride k majki prvi sin,
zdravil najboljših nesoč,
in z drugimi pride drugi sin,
ko bliža temna se noč.

(D. Kette)

Zna se zgoditi tudi tako, da v štirivrstičnici, kjer obstajata dva para rim (aabb), zaradi TR vsa kitica dobi eno samo rimo:

Odbije ura polnoči,
po starem gradu vse že spi,
hči knezova le še ne spi,
pri nji še svetla luč gori.

(S. Jenko)

5.3 Če pa je pesem ena sama kitica, zaporedja rim ni mogoče ugotoviti, in tautologija le meji na TR:

Kdor govoriti kaj ne ve,
on vreme hval' al' toži;
kdor pevecv peti kaj ne ve,
od letnih časov kroži.

(F. Prešeren)

5.4 Neke besede so lahko samo refren, ki je zelo pomemben za notranjo gradnjo pesmi, vendar se ne rima z ničimer drugim:

Otožno zavekajte sove!
S prihodom večernega mraka
mladenič iz mesta koraka;
otožno zavekajo sove.

(S. Jenko)

6 Tavitološka rima. Značilnosti oblike

6.1 Strogo pojmovano TR lahko delimo na vrstično, kitično in besedno.

Vrstična TR je ponavljanje cele vrstice tam, kjer bi po shemi celotne pesmi morala biti rima (na primer pri shemi AbAb):

Vem, da si mi odpustila,
jaz odpustil si ne bom,
kar takrat si govorila,
jaz odpustil si ne bom.

(S. Jenko)

Vrstična TR je lahko tudi refren, ki gre skozi vso pesem:

Zamolkní boben bobna,
dež pada v dolgo, dolgo noč,
zamolkní boben bobna,
usoda trka oberoč,
zamolkní boben bobna,
okoli mene je obroč ...

(E. Kocbek)

Če je struktura kitice bolj zapletena kot v preprosti dvovrstičnici ali štirivrstičnici, se TR lahko rima še s čim:

Saj to že davno sem na tihem slutil, –
in glej, naposled je prišlo tako ...
hladno si dala roko mi v slovo, –
saj to že davno sem na tihem slutil!
Četudi solzno bilo ni oko, –
bog sam ve, kaj sem pri slovesu čutil ...
Saj to že davno sem na tihem slutil, –
in glej, naposled je prišlo tako!

(I. Cankar)

6.2 Kitična TR zajema vso kitico, torej recimo v kitici z zaporedjem rim ABAB dobimo AtBtAtBt.

»O mati, kaj je sveti raj,
kaj je pekel, o mati!
Le z njim, le z njim je sveti raj,
pekel brez njega, mati!

(F. Prešeren)

6.3 Besedna TR je kot vsaka druga rima lahko zaporedna:

Oj ljubica iz prejšnjih dni,
iz polpozabljenih, jasnih dni,
tako krasna, tako sladka,
nocoj je mimo okna šla.

(I. Cankar)

Prestopajoča:

In proseč ko v molitvi pobožni
jaz zrem v to nebo,
ah, in čutim, moja duša ne pride
nikdar v to nebo.

(A. Gradnik)

Oklepajoča:

Ti ljubica, ti dušica, povej,
zakaj si me tak grdo varala?
Če nisi zame nikdar marala,
zakaj si se lagala mi, povej!

(O. Župančič)

Vredno je omeniti redko znotrajvrstično TR pri Cankarju:

Daj da poljubim tvoj beli vrat,
tvoje kipeče, baržunaste laske,
zadnjikrat, Anica, zadnjikrat.

Poseben pojav je TR v klasičnih oblikah, kjer je zaporedje rim in njihova raznolikost eden od pogojev obstajanja oblike sploh. Vendar so slovenski pesniki znali uporabljati TR tudi v sonetih:

Te lučke, to so živi mladi dnovi,
ta Kristus pokopana je mladost!
Da, križana bila moja mladost!

(D. Kette, sonet V kripti)

V drugem sonetu Kette uporablja tudi vrstično TR (»Zakaj sem bil v kapiteljnu, zakaj!«).

Znotraj vseh teh vrst TR lahko razločimo več podvrst, in sicer inačice z dodatno rimo, kombinacije treh osnovnih vrst, dvojne in trojne TR, kombinacije vrstičnih, kitičnih in besednih TR itn. Žal nam omejenost obsega ne dovoljuje preiskave vseh inačic, omenjeni pojavi pa so lahko gradivo za bolj temeljito študijo.

7 Nekatere semantične funkcije tavitoloških rim

7.1 Rad bi si izposodil iz že omenjenega članka M. L. Gasparova še anekdoto o ruskem grafomanu iz 19. stoletja, ki je prinesel svoje verze v neko revijo. Ko jih je, urednik prebral, je rekel: »Gospod, vi rimate ‚gubernator‘ in ‚podgubernator‘! To je isto! Kot da bi zrimali ‚čevelj‘ in ‚ne-čevelj‘.« »Pesnik« pa je odvrnil: »Tu pa se motite, gospod! Gubernator in podgubernator sta popolnoma različni stvari!«

Zanimivo je, da v ruski in v slovenski poeziji rime tipa »čevelj« — »ne-čevelj« obstajajo in včasih delujejo umetniško zelo učinkovito. Gre namreč za položaj, ko se rima spotika na ne-rimi (oz. TR) in s tem doseže poseben učinek napetosti in negotovosti. Najboljši primer za to smo našli pri Prešernu v baladi Judovsko dekle:

»Ak' ravno mene ljubiti' smeš,
jaz dobro vem, ti dobro veš,
da v zakon vzeti me ne smeš.«

7.2 TR je v pričujoči Župančičevi pesmi tako rekoč glavni steber besedila, ki ne samo spaja kitice v celoto, temveč tudi zaradi večkratnega ponavljanja dodaja ironično vzdušje celi pesmi (navajamo prvi dve kitici):

Kadar sem poveseľjačil,
rekli so mi dekadent,
kadar sem se predrugačil,
rekli so mi dekadent.
Dekadent si, če preklinjaš,
in če moliš, dekadent;
dekadent, če se spreminjaš,
če stojiš, si dekadent.

7.3 Ponavljanje je ena od najpomembnejših značilnosti sodobne kulture. Vsa umetnost reklame temelji na nenehnem ponavljanju. Človeku se zdi in psiholingvisti to dobro vedo, da ga bodo bolje razumeli, če nekaj večkrat ponovi ali če pove nekaj bolj glasno. Isto velja za pogovor s tujcem: njemu govori glasneje in stavke ponavlja. Če pesnik želi poudariti neko zanj pomembno misel ali pa se prepričati, da ga bo bralec oz. naslovnik besedila razumel, bo uborabil enako metodo ponavljanja. TR je ena od oblik te metode.

V naslednjih primerih je to zelo razvidno. Besedila so različna: prepričevanje dekleta, politično obarvana pesem, sosedski spor, veže jih volja po sporočanju svojih želja, misli in stališč.

Ne, molim te ne, le ne misli nikar,
saj nisi nobena svetnica!
In veš, da bi deli te noter v oltar,
ko bila bi kaka svetnica.
In tudi ne bodem od daleč te zrl,
saj nisi ti Jeriho mesto!
A jaz pa ne Mojzes, da prej bi umrl,
ko prišel v to Jeriho mesto.

(D. Kette)

Veš, kaj je dolgih, težkih tisoč let?
 Veš, kaj izsanjal v njih je kralj Matjaž?
 Moj narod moder je kot kralj Matjaž,
 moj narod star je težkih tisoč let!

(O. Župančič)

in njim ga dal je čez moj ded,
 in dedu ded, in dedu ded –
 ta grunt je naš že tavžent let!

(J. Menart)

7.4 TR je lahko tudi sredstvo za vzpostavitev svojevrstnega občutka »suspensa«, kakor v Župančičevi trivrstičnici, kjer so ostale trivrstične kitice normalno rimane. (Nekaj podobnega je v naši poeziji pri Bloku.)

Pevce je ta mož.
 Davnih časov mož.
 Videc-prerok je ta čudni mož.

7.5 Zelo zanimiv je primer, kjer TR služi kot most med rimanim verzom in blankverzom. Začetek pesmi je riman, zatem sledi pričujoči odstavek:

Vsako šesto uro po odtoku
 Zopet k ljubicji se luni dviga,
 Dviga se, se dvigniti ne more,
 Ž njo skleniti se nikdar ne more.

(S. Gregorčič)

Ostanek pesmi pa je spesnjen v blankverzu.

7.6 Mislim, da navedeni primeri prepričljivo kažejo, da tavitološke rime ni treba jemati kot nekaj manjvrednega. Vendarle takšno dojemanje obstaja v podzavesti pesnika in bralca, zato pesnik lahko uporablja TR samo na nekem mejnem območju, recimo na prehodu iz bdenja v sen:

In le to je jasno,
 ko premetaš glavo trudno,
 da vse, kar je jasno,
 pravzaprav je čudno.
 In še najbolj čudno,
 da potem, ko v nič zaspimo,
 se lahko zbudimo,
 ali ne zbudimo.

(J. Menart)

Obenem pa v teh navidezno preprostih otroških verzih pesnik razmišlja o življenju in smrti oz. o življenju po smrti, kar je značilno za njegovo poezijo.

7.7 Rad bi končal z odstavkom iz pesmi mojstra sodobne slovenske poezije Borisa A. Novaka Veke:

Položi mi poljub na veke,
 iz mojih las odsekaj pramen
 in sleci praznične obleke.
 Položi mi poljub na veke.
 Položi mi poljub na veke
 vekov, amen.

Beseda, ki je naslov pesmi in njena glavna rima, se na koncu nenadoma prevesi v drug pomen, v drugo besedno zvezo. To je odličen primer uporabe TR, ki temelji to krši inercijo bralčevega dojemanja besedila in s tem uveljavlja eno glavnih vrtilin poezije.

8 Pričujoči oris je prikazal samo majhen del gradiva, ki je v slovenskem pesništvu povezan s tavitološko rimo. TR je bila posebej priljubljena pri modernistih, pogosto so jo uporabljala Župančič in Kette, še posebej pa Murn, kar je najbrž razlagati s konfliktom med ljudsko tematiko in obliko, ki ju je Murn imel rad (temelji na nerimanem verzu in ponayljanju), in zahtevami umetnega pesništva, ki je v teh časih po navadi moralo biti rimano. Od Prešerna do sodobnosti TR ni izgubila svojega pomena, temveč je dobila le nove semantične lastnosti in možnosti v odlični verzni tehniki mnogih pesnikov 20. stoletja. Sklepamo lahko, da tavitološka rima sploh ni »slabša« od normalne; drugačna je in zaradi njene drugačnosti skoznjo presevajajo posebni pomeni, ki jih klasična rima ne more sporočati.

РЕЗЮМЕ

Тавтологическая рифма в словенской поэзии Опыт типологического очерка

В статье рассматривается проблематика, связанная с тавтологической словенской рифмой и близкими к ней явлениями. Под тавтологической рифмой в собственном смысле слова понимается повторение одинаковых слов на тех местах стиха, где возникает рифмическое ожидание (т.е. там, где по ушущрению читателя или слушателя должна быть рифма). Это позволяет отграничить тавтологическую рифму от явлений, граничащих с ней с двух сторон. Первая группа таких явлений – недостаточно тавтологические рифмы, т.е. омонимические, морфологические, слобообразовательные и проч. Вторая группа явлений выделяется в большим трудом и относится в основном к рифмовке (так, невозможно разграничить тавтологическую рифму и эпифору в любом произведении с вольной, непредсказуемой рифмовкой). Особый случай представляют строчные тавтологические рифмы, широко распространенные в твердых формах (например, в триолетах – см. пример из И. Цанкара в статье).

Сверхзадача статьи – обрисовать некоторые семантические особенности тавтологических рифм. Художественный эффект достигается при повторении одного и того же слова в несходных, по-разному модифицируемых контекстах. Показано, что словенские поэты от Прешерна до наших дней использовали тавтологическую рифму для создания ощущения монотонности, убедительности спокойной либо агрессивной, моделирования в поэзии переходных состояний (от яви ко сну и пр.), для связки рифмованных и нерифмованных частей произведения, для каламбурной игры. Одна из характерных черт словенской тавтологической рифмы – нарушение инерции читательского восприятия и привлечение внимания к ключевым местам стихотворения.

За образец для подражания была взята статья академика М. Л. Гаспарова "Тавтологическая рифма".